

УДК 316.77:32(091)
ФЕДЕНКО О.В.,
ЧЕРНИК П.П.

ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ПРОТИБОРСТВО У СТАРОДАВНІ ЧАСИ ТА В СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

Розглядаються принципи та форми організації інформаційно-психологічного протиборства у стародавні часи та Середньовіччі. Доведено, що у найдавніші часи питанням інформаційно-психологічного впливу надавалось чимале значення.

Ключові слова: психологічна боротьба, інформаційно-психологічне протиборство, пропаганда, інформаційно-психологічний вплив.

Постановка та актуальність проблеми. Сучасний етап розвитку суспільства характеризується переорієнтацією провідних країн світу на нові інформаційні принципи, що зумовлює необхідність визначення нетрадиційних підходів до проблем забезпечення національної безпеки держави і насамперед її складової частини – інформаційної та воєнної безпеки.

Ефективність застосування методів і засобів інформаційної боротьби підтверджують практично всі збройні конфлікти останніх десятиліть. Їхній досвід свідчить, що сучасні методи інформаційної боротьби здатні призвести до таких наслідків, як: зміна суспільного ладу та політичного устрою; розпад держави та армії; втрата національної ідеї, духовних і матеріальних цінностей; розвал економіки; витік інтелекту за кордон та знищення науки; загострення етнічно-конфесійних протиріч тощо.

Останні події геополітичного характеру, котрі мають місце в світі, свідчать про те, що боротьба між різними світовими силами за домінацію над стратегічними зонами впливу виходить на якісно новий рівень. Війни у колишній Югославії, Іраку та Афганістані, збройний конфлікт

Феденко Олег Володимирович, кандидат історичних наук, доцент, Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Черник Петро Петрович, кандидат політичних наук, доцент, начальник кафедри, Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Феденко О.В., Черник П.П., 2011

між Грузією та Росією, скидання авторитарних режимів у Північній Африці, низка резонансних терористичних актів дають підстави стверджувати, що провідні світові гравці активно використовують форми та методи інформаційно-психологічного протиборства з метою досягнення власних геополітичних цілей. У цьому контексті вивчення досвіду проведення інформаційно-психологічного протиборства не тільки на сучасному етапі та у відносно недалекому минулому, а й у стародавні часи має доволі *актуальне значення*. Методологічні основи сучасних інформаційно-психологічних операцій мають значні історичні підвалини. Вивчення передумов виникнення інформаційно-психологічного протиборства дозволить краще зрозуміти методику організації та проведення інформаційно-психологічних операцій сучасності, а в окремих випадках – навіть використати історичні здобутки.

Предметом дослідження є характер і принципи організації інформаційно-психологічного протиборства у стародавні часи та Середньовіччі. *Об'єктом дослідження* є методологічні аспекти проведення інформаційно-психологічного протиборства у вищезазначений період.

Аналіз попередніх досліджень. Аналізуючи попередні дослідження, зазначимо, що загалом даній проблематиці присвячено чимало праць [3; 7; 8; 11]. Однак саме у розрізі стародавніх часів і Середньовіччя ця тема потребує більш ретельного дослідження.

Генезис психологічної боротьби слід розглядати від початків існування суспільства. Психологічна боротьба в сучасному розумінні – це один із елементів бойового забезпечення будь-якого виду бойових дій. Психологічну боротьбу можна визначити як систему заходів протидії у воєнному конфлікті, що спрямовані на деструктивну трансформацію морально-психологічного потенціалу противника з метою зниження його боєздатності, припинення ним бойових дій та виходу його з воєнного конфлікту [10, 7].

Розглядаючи в історичному контексті психологічну боротьбу як форму бойового забезпечення бойових дій, знаходимо багато прикладів її використання у війнах. Так, біблійним прикладом психологічного впливу є примушення фараона Єгипту дати дозвіл іудеям вирушити до “землі

обітованної”. У 2017 р. до н. е. були створені 282 статті Законів Хамурапі, які визначали між іншим правила поклоніння богам та ставлення до релігій диких племен. Вже у той час вказувалось на необхідність переконувати у вищості шумерських богів.

Дослідження текстів Тори та Біблії також вказує на існування ідеологічних протиріч у суспільстві семітів. Під час сорокарічної подорожі іудеїв відбувся перелом у свідомості народу. Разом з тим описаний випадок повернення до ідолів під час відсутності Мойсея, що примусило його та його прихильників фізично розправитись із заклотниками та вжити “контрпропагандистських заходів” у вигляді “Декалогу” – десяти заповідей поведінки. Даний випадок можна вважати першим історично описаним фактом цілеспрямованого морально-психологічного впливу на власне населення. Саме звідси походить традиція створення кодексів релігійного виховання.

Правила ставлення до богів знаходимо у монголів, арабів, у племен майя. В сучасному світі у примітивних релігіях амазонських і полінезійських племен ця тенденція збережена. Для неї характерне обережне ставлення до богів ворога у його (ворожому) середовищі та недопущення розповсюдження їхнього впливу в середовищі власного племені.

Особлива форма організації психологічної боротьби та спеціальна тактика існували у військах монголо-татарів. У літописах знаходимо багато вказівок, що монголи під виглядом купців використовували своїх розвідників і спеціальних агентів, для яких одним із головних було завдання поширення чуток про непереможність Орди, могутність і витривалість її воїнів, їхнє безжалісне ставлення до будь-якого опору та шанування інших релігій.

Форми інформаційно-психологічного тиску в давнину можна дослідити на іншому прикладі. Приблизно за 500 років до нашої ери відомий політичний і державний діяч Фемістокл узяв в афінян найкращі кораблі і спрямував їх туди, де була вода, придатна для вживання людьми. На каміннях, яке оточувало джерела питної води, він наказав вибити наступні “пропагандистські” тексти – звернення до іонійців, що тоді входили до складу військ перського правителя Ксеркса: “Чоловіки Іонії! Ви робите величезну

помилку, якщо воюєте проти Греції. Краще переходьте на наш бік. Якщо через обставини ви не можете це зробити – виведіть свої війська з поля бою, переконайте сусідів-карійців зробити те ж саме. Але якщо ви не можете зробити навіть і того, якщо ви пов'язані суворою необхідністю битися з нами, робіть це абияк. Пам'ятайте про своє походження саме від нас” [2, 105]. Автор цього звернення зробив спробу подивитися довкола очима людей, які були частиною перських військ. Саме тому врешті-решт йому вдалося завоювати симпатії іонійців, тим самим психологічно “обробити” персів. У даному контексті ефективно використано пропагандистський прийом “свій – чужий”.

Іншим класиком психологічних операцій Стародавньої Греції можна вважати стратега і царя спартанців Лісандра. Ще замолоду він виявив винахідливість, коли за кошти персів побудував флот для Спарти у війні з Афінами (431–404 рр. до н. е.). Він удвічі збільшив платню гребцям на власних кораблях, а афінянам оголосив, що вони отримають таку ж платню, якщо перейдуть до нього на службу. Афінські матроси-найманці перебігали до спартанських кораблів. За короткий час афінський флот залишився майже без гребців, за рахунок цього спартанцям вдалося завоювати перевагу на морі без битви. Саме Лісандру належить відомий вираз висловлювання: “Де непридатна шкура лева, там треба підшити лисячу”, – тобто там, де не допоможе сила, треба використовувати хитрість (матеріальне заохочення).

В історичних записках Плутарха можемо знайти інший приклад тогочасних психологічних операцій. Олександр Македонський у поході до Індії (у 326 р. до н. е.) майже вичерпав морально-бойові можливості своїх військ. З метою недопущення погоні під час відходу він наказав виготовити макети зброї (списи, мечі, стріли, луки), амуніції (одяг, взуття), що втричі перевищували нормальний зріст людини (стратегічна дезінформація, перевага в озброєнні), та розкидати їх на місці табору на березі Інду – нібито це було втрачено випадково. Коли обладунки були знайдені й передані царю індусів Таксилу його розвідниками, які тільки здалека здійснювали спостереження за македонським військом, то він відмовився від переслідувань, вважаючи, що в Олександра всі солдати – велети.

Яскравим прикладом психологічної операції стратегічного рівня є історія стародавнього Китаю. Так, за результатами досліджень академіка В.А. Леонтєва, історіографічне оформлення біографій імператорських династій Китаю здійснювалося з ініціативи та за кошти клану Чжоу протягом майже 70 років з такою метою і таким чином, що вдалось еволюційним шляхом змінити релігійно-суспільну думку населення про можливість зміни у Піднебесній однієї династії імператорів на іншу. Для цього у тогочасному науковому центрі – Пекінській бібліотеці найбільш освічені вчені протягом десятиліть готували рукописні документи про існування ще перед правлячою у XI столітті династією Інъ – раніших династій, таких, як Шан, Шан-Інъ, Ся [1, 54]. Фактично, була видумана історія двох тисячоліть. Біографії імператорів, що нібито існували (приблизно по 20 у кожній династії), були описані детально – до кожного дня. Головним завданням істориків було довести думку про занепад моральних якостей імператорів із покоління у покоління, починаючи від 15–17-го представника династії, що нібито змушувало Небесні Закони змінювати династії та передавати владу кращим чоловікам китайського народу. Таким чином, у 1027 р. династія Чжоу отримала владу й панувала протягом майже 600 років. Сучасні археологічні дослідження підтверджують висновки академіка Леонтєва про фактичне існування державності Китаю тільки від VI століття до н. е. (а не від двох тисячоліть до нашої ери, як стверджують офіційні історики Китаю). До сьогодні вважають, що державність Китаю починається від династії Ся, якої не існувало взагалі, як і півтори тисячі років історії Китаю [1, 205].

У відомому історичному творі китайського автора Лю Хуан Ху “Сан Ху, або повість про Три Королівства” знаходимо приклад вдалого документа психологічного впливу, знаного в історіографії як “Прокламація 200 року н. е.”: “Династія Хан переживає важкі дні. Зв’язки влади цесаря послабли. Бунтівний міністр Тунг Хо, використовуючи брак єдності, чинить негідну справу. Нещастя ввійшло у родовиті сім’ї. Прості люди переживають велику скруту. Ми, Шао і його соратники, у турботі за безпеку гідності цесаря, збрали війська, щоб урятувати державу. Зо-

бов'язуємося прикласти всіх своїх сил і діяти гідно. Немає сьогодні місця для роз'єднаних самолюбних дій. Будь хто, хто порушить присягу – відповідатиме життям, буде позбавлений нащадків. О, Велике Небо, Всемогутня Мати Земля, Ви – Святі Духи наших пращурів – будьте свідками нашої клятви!" [9, 173].

Розглядаючи цей документ з погляду сучасної методології психологічної боротьби, бачимо, що у ньому: представлена характеристика ворога; є звернення до "кращих"; виражена симпатія до простих людей; акцентується увага на підтримку легального уряду; позитивно оцінена сила та моральний дух власних військ; є заклик до єдності дій; здійснюється попередження про відповідальність; практична сторона пов'язується із релігійними відносинами. Як бачимо, навіть нинішні політики багато в чому можуть наслідувати в своїх піар-акціях методику давньокитайських психологічних прийомів.

Історія походів вікінгів свідчить про специфічне, на сучасний погляд, використання знання психології противника у військових цілях. Так, наприкінці IX ст. "кунингу" норманів Гастингу, який відважився з тритисячним загоном висадитись на італійському узбережжі у травні 854 р., не вдалось звичайним штурмом узяти місто Лука. Тоді за деякий час нормани сповістили оточеного у місті противника, що Гастинг важко захворів і помер, напередодні смерті хрестився і благав поховати його біля Лукського собору. Релігійні італійці вшанували останню волю небіжчика, і наступного дня у місто під суворим наглядом була пропущена траурна процесія: беззбройні воїни несли труну свого командира. Однак під час молитви за упокой душі труна відкрилась. Із неї повстав Гастинг, убив мечем місцевого єпископа, роздав приховані у труні мечі своїм воїнам і почав бій. Місто було захоплено й пограбовано [6, 315].

Використання релігійних традицій, їхньої ідеології є окремою сторінкою аналізу історії психологічної боротьби Середньовіччя. Саме релігійні структури здійснювали заходи морального тиску на противника і тому мусили використовувати та вдосконалювати методику психологічної боротьби. До наших часів у багатьох конфесіях використовуються такі тактичні прийоми психологічного тиску, як

відлучення від релігійної громади та прокляття, заборона поховання на громадському цвинтарі тощо (засада морального покарання). У такому контексті найбільші досягнення в організації структур, які повинні були здійснювати психологічну боротьбу, мали єзуїти, котрі не тільки здійснювали систематизований моральний тиск на своїх противників, але й перші організували фахову підготовку членів ордену, яким доручалася справа дискредитації противника як у воєнний час, так і у мирний.

До сьогодні у психологічній боротьбі масово використовуються листівки, лозунги, що вперше почали практикувати єзуїти. За даними дослідника історії польського професора В. Курдибахи, у XIV–XVII ст. в Ордені єзуїтів, який контролював політику майже всіх урядів Європи та мав чисельність до 300 тис. активних членів (все населення Європи на той час не перевищувало 25 млн. чол.), існувала структура, звана “Рада за чистоту релігії та боротьбу з еретизмом” [13, 93].

Керівництво Ради організувало поблизу Кельна в Німеччині у спеціальному монастирі навчання монахів за спеціальною шестирічною програмою для подальшого використання випускників у психологічній боротьбі в інтересах ордену. Щорічний випуск складав 20–25 осіб, які володіли кількома іноземними мовами, вміли писати прокламації та проводити агітаційну роботу. Як філіал теологічного університету цей навчальний заклад існував з другої половини XV ст. аж до 1771 р., тобто до часу, коли діяльність Ордену єзуїтів в європейських державах була заборонена. Це була майже єдина документально підтверджена спеціалізована теологічна установа того часу, де професійно досліджувалась та спеціально вивчалась конкуруюча релігійна ідеологія, а випускники отримували практичні навички психологічної боротьби.

Характерно, що і загалом у воєнних діях Середньовіччя, зокрема у використанні психологічної боротьби, можна побачити, що її планування та організація, як правило, здійснювалось структурами церкви і були спрямовані насамперед проти інших конфесій або церков. Так, одним із яскравих учасників першої загальноконтинентальної війни у Середньовічній Європі 1618 р. був син герцога Брауншвейг-Вольфенбютгелського, адміністратор Хальберштат-

ського архієпископства Христіан. “Несамовитий єпископ”, як його називали парафіяни й клір, зимою 1622 р. у на-смішку над католицьким духовенством у Брауншвейзі виготовляє спеціальні “агітаційні” монети – срібні талери з написом “Друг Бога – ворог попів” на аверсі й “Все з Божою допомогою” – на реверсі. Подібні дії психологічної боротьби хоча й не є визначальними порівняно з іншими видами бойового забезпечення, але вони вже посідають своє окреме місце.

Період експансії ісламу – як ідеології, так і воєнної си-ли – дає багато прикладів розвитку психологічної бороть-би та її способів, актуальних донині. Існують теорії про неможливість зміни світогляду людини за допомогою си-ли, недостатність лише примусових методів для впливу на ідеологічні переконання. Якби це було не так, то ні німці, ні японці ніколи б не позбавились думок про необхідність воєнного реваншу, а існування будь-яких тоталітарних режимів було б неможливим. Мусульмани одними з пер-ших відзначили шляхи впливу сили на ідеологічні та релігійні постулати.

У межах Османської імперії ісламізм рішучим чином нищив прояви впливу інших релігій на свідомість власного населення. Цьому служило й формування клану яничарів, яке вимагало оформлення механізму релігійної індокрини-ції (примусового навчовання думок, корисних для влади).

Іслам відрізняється від інших світових релігій особливою регламентованістю, яка проявляється в обов’язковій п’ятиразовій молитві (намаз) мусульманина, обов’язко-вому дотриманні законів Шариату в повсякденному житті та суворій ієрархічності релігійно-мусульманського суспіль-ства. Лише у мусульманському світі священники отримали можливість здобуття статусу за життя – “святої людини”. Сан “аятоли” дає можливість безумовного та повного під-корення однією людиною інших. Внаслідок цього іслам характеризується найбільшою войовничістю, оскільки існу-вання “боголюдини” є аргументом агресивного ставлення до релігій, що не мають такого статусу. Слова, проголошені аятолою, для всіх мусульман є законами життя і смерті. Жодна інша світова релігія не знайшла аналогічного механізму піднесення пропагандистських можливостей власних релігійних лідерів.

Літопис дій пророка Мухаммеда свідчить, що у 630 р., на сьомий рік Хіджри (“віддалення”), першою справою, яка була здійснена після входження військ правовірних у Мекку, було знищення в Каабі всіх язичницьких кумирів і проголошення “джихаду” – священної війни за розповсюдження ісламу поза межами Аравії. Символи віри, які взагалі для арабів мають надзвичайну вагу, в бойових діях того часу були перевірені у надзвичайних випробуваннях [12, 161–165]. Так, у битві біля Басри 655 р., відомої як “День верблюда”, були вбито 70 чоловік, які один за одним тримали вуздечку верблюда “Матері правовірних” – Айші, що була улюбленою дружиною Мухамедда за його життя. Але саме вона виступила проти перших трьох халіфів (“заступників”, “наступників”) – Абу-Бекра, Омара, Османа задля реалізації власних амбітних планів і коронації свого коханця Абу-аллаха Ібн Зурейбі. Сакральне ставлення до Айші визначилось у тому, що навіть після поразки армії заколотників, що її підтримували, Айша не була покарана. Внаслідок цього, вже у 661 р. на чолі нової змови Айші стали колишній намісник у Сирії Омейяд Муавія і полководець нового халіфа Амр, який був намісником халіфа в Єгипті. Четвертий халіф Алі був убитий фанатиками, що підтримували Айшу. Відтоді прибічників Алі називають шиїтами, і, на їх думку, лише родичі пророка Мухамедда мали право наслідувати трон халіфа. Перші три халіфи та узурпатори з дому Омейядів були прокляті шиїтами. Для шиїтів Коран – єдине джерело релігійних знань, тоді як для їх ворогів такою є Сунна – усні повчання пророка Мухамедда, буцімто зібрані після його смерті [12, 180–184]. Від слова “сунна” походить і назва найчисельнішої групи мусульман – сунітів.

Це був перший і найбільший розкол в ісламі. Зараз суніти посідають провідні позиції майже в усіх мусульманських країнах, крім Ірану, Ємену, Пакистану і Лівану, а підставою внутрішньоісламських конфліктів залишаються нез’ясовані з давніх часів протиріччя відносно сакральних цінностей ісламу.

В історії Середньовіччя зафіксовано й інші форми психологічної боротьби того часу, які можна розглядати як елементи забезпечення успіху бойових дій. Найбільш яскравим з них є прийом “залякування противника”, напри-

клад, у 782 році Карл Великий після розгрому саксів на Везері демонстративно катував 4500 сакських заложників; прийом “дискредитації лідерів противника” – у 1077 р. Римський Папа Григорій VII відлучив від церкви германського короля й імператора Генріха IV, який був змушений публічно у фортеці Каносс на колінах вимолювати вибачення у понтифіка.

Прийом “використання сакральних цінностей в якості аргументації справедливості бойових дій” знайшов своє втілення у 1096–1099 рр. під час першого хрестового походу стотисячного війська хрестоносців, яке відвоювало у турок-сельджуків частину Малої Азії і місто Єрусалим.

Створення структури військово-ідеологічної боротьби відображено у затвердженні статуту Тевтонського ордену в 1198 р. Папою Інокентієм II.

Жалість як аргумент маніпуляції свідомістю у війні застосовувалась під час хрестового походу дітей у 1212 р.

Державна і спеціальна цензура в якості структури і засобу контролю за станом суспільної свідомості отримала життя в 1215 р. на IV Лютеранському соборі, який затвердив положення про “Святу інквізицію”.

Поєдинок перед початком бою – ця традиційна на той час “демонстрація переваги на полі бою” була застосована у 1380 році під час Куликівської битви.

У 1534 р. Ігнатієм Лойолою створена “Спільнота Христа” (Орден єзуїтів) як структура психо-ідеологічного контролю і знаряддя Контрреформації для міжнародної маніпуляції суспільною свідомістю.

Отримання психологічної переваги за рахунок “нової зброї” продемонстрували у 1519 р. іспанські загони Антона Аліманоса (штурман експедиції Христофора Колумба), уперше використавши на Юкатанському півострові кінноту. А проголошення у 1580 р. Кортеса святим у війні з племенами ацтеків було типовим прийомом створення “іміджу персони лідера”.

Як приклад засобу “обмеження соціальної бази підтримки” можна навести відлучення від Церкви та анафему Лже-Дмитрія у 1607 р. [4].

Висновки. Отже, можна сказати, що принципи інформаційно-психологічного протиборства виступали доволі

дієвим інструментом у забезпеченні воєнних цілей багатьох стародавніх правителів, держав і народів. Особливо дієво використовувалась методика стратегічного обману, залякування противника та підміни понять.

Чимало значення психологічним аспектам приділялося в оформленні ідеологічних доктрин релігійного спрямування. Найбільший успіх у цьому напрямі був досягнутий Орденом єзуїтів, чії системні погляди на ведення пропаганди актуальні й до сьогодні. Безумовно, існуючий історичний досвід, особливо в частині методології психологічних операцій, може успішно використовуватись в організації та проведенні сучасних інформаційно-психологічних операцій.

1. *Валянский С.* Путь на восток / С. Валянский, Д. Каложный. – М.: Крафт+Леан, 1996. – 286 с.
2. *Волковский Н.* История информационных войн. Часть 1 / Н. Волковский. – СПб.: Полигон, 2003. – 508 с.
3. *Волкогонов Д.* Психологическая война / Д. Волкогонов. – М.: Воен. издат., 1983. – 286 с.
4. *Донський М.* Середні віки / М. Донський. – К.: Освіта, 1995. – 139 с.
5. *Крип'якевич І.* Всесвітня історія. Книга 1. Стародавні часи / І. Крип'якевич. – К.: Либідь, 1995. – 461 с.
6. *Крип'якевич І.* Всесвітня історія. Книга 2. Середньовіччя і новітні часи / І. Крип'якевич. – К.: Либідь, 1995. – 420 с.
7. *Крысько В.* Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт) / В. Крысько [Под общ. ред. А.Е. Тараса]. – Мн.: Харвест, 1999. – 448 с.
8. *Лайнбарджер П.* Психологическая война / П. Лайнбарджер. – М.: Воениздат, 1962. – 350 с.
9. *Леонтьев В.* Генезис китайской философской мысли / В. Леонтьев. – Ленинград, 1986. – 317 с.
10. *Леонтьева Л.* Історичний досвід проведення психологічних операцій в сучасний період (після 2-ї світової війни) / Л. Леонтьева. – Львів: ВВП Держ. ун-ту “Львівська політехніка”, 1996. – 37 с.
11. *Токов Е.* Психологические операции вооруженных сил США в войнах и конфликтах XX века / Е. Токов, А. Касюк // Зарубежное военное обозрение. – 1997. – № 6. – С. 12–17.
12. *Угринович Д.* Введение в религиоведение / Д. Угринович. – М.: Мысль, 1985. – 255 с.
13. *Kurdybacha V.* Teoria wychowania wojskowego / V. Kurdybacha. – W-wa., 1967. – 243 s.

Надійшла до редколегії 27.05.2011 р.

Рецензент: *М.М. Голик*, кандидат історичних наук, доцент, Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів

Феденко О.В., Черник П.П.
ИНФОРМАЦИОННО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ БОРЬБА В ДРЕВНИЕ ВРЕМЕНА И СРЕДНЕВЕКОВЬЕ

Рассматриваются принципы и формы организации информационно-психологического противоборства в древние времена и Средневековье. Доказано, что в древние времена вопросам информационно-психологического влияния придавалось немаловажное значение.

Ключевые слова: психологическая борьба, информационно-психологическое противоборство, пропаганда, информационно-психологическое влияние.

Fedenko O., Chernyk P.
INFORMATION-PSYCHOLOGICAL STRUGGLE IN ANCIENT TIMES AND MIDDLE AGES

Discusses the principles and forms of information-psychological confrontation in ancient times and Middle Ages. The brightest campaigns of the specified period have been studied. Our attention is focused on the methodological aspects of organization of information-psychological confrontation. We prove that in ancient times considerable importance was given to the issues of information-psychological influence

Key words: psychological struggle, information-psychological confrontation, propaganda, information and psychological impact.